

О. Є. Щербатюк,
здобувач кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

УДК 347.2 (477)

ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА СКАРБ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Проаналізовано порядок виникнення права власності на скарб за цивільним законодавством України. Визначено суб'єктний склад правовідносин з приводу скарбу. Проаналізовано проблеми правового регулювання відносин власності з приводу скарбу.

Ключові слова: безхазяйна річ, скарб, право власності, виникнення права власності, культурна спадщина.

Виникнення права власності — один із найбільш суперечливих та неоднозначних правових інститутів у сучасній українській цивілістиці. Регулювання відносин власності отримує все більшу актуалізацію з огляду на важливість та обмеженість предметів матеріального світу в аспекті задоволення різносторонніх потреб людства. Потреби кожної особи індивідуальні, що обумовлює пошук для їх задоволення специфічних, унікальних предметів матеріального світу, які мали б найбільшу споживчу корисність для їх власника. У цьому відображається динамізм відносин власності — постійний обіг речей. Щоправда, законодавець встановлює певні обмеження щодо перебування окремих видів речей у цивільному обігу, однак це стосується або досить специфічної групи речей або тих речей, які несуть у собі загрозу суспільним інтересам у цілому. Тому не дивно, що сучасне право виокремлює інститут безхазяйних речей і в правовому регулюванні суспільних відносин з приводу них ставить за мету якомога скоріше їх повернення до повноцінного цивільного обігу, тобто набуття права власності на них. Однак є окремий різновид зазначеного типу речей, який через свою специфічність переходить не у власність особи, індивіда, а у власність держави або, якщо говорити точніше, у власність всього суспільства. Мова йде про скарб, а говорячи про власність суспільства на скарб, ми розуміємо його виключну значущість та історичну цінність, яку представляють такі речі для культурної та археологічної спадщини суспільства, нації тощо. Саме тому проблеми виникнення права власності на скарб потребують детального аналізу, оскільки виходять за межі суто науки цивілістики, сягаючи рівня загальнотеоретичних та методологічних аспектів побудови суспільних відносин культурологічного характеру.

Скарб завжди був одним із найбільш спірних категорій речей, а тому проблемам регулювання відносин з приводу нього присвячені праці багатьох вітчизняних та закордонних вчених, таких як Н. В. Вороніна, Ю. В. Гедеман, Д. М. Генкін, М. В. Антокольська, Л. І. Глушкова, О. В. Лісаченко, Є. О. Харитонов, Б. Б. Черпахін, Ю. К. Толстой.

Метою статті є аналіз механізмів виникнення права власності на скарб за українським законодавством на наявність слабких місць правового регулювання суспільних відносин з приводу скарбу та пошук можливих шляхів їх вдосконалення.

У процесі реалізації відносин власності важливе практичне значення має вирішення дилеми застосування термінологічного апарату. З огляду на проблематику цієї статті, мова йде про використання конструкцій “набуття права власності” та “виникнення права власності”. З точки зору формально-логічного методу дослідження, можна стверджувати, що перша конструкція є більш поширеною та

ширшою за змістом і формою, ніж друга. У процесі “набуття права власності” відбувається формальне оформлення особою — учасником суспільних відносин — свого панівного положення щодо конкретно визначеної речі, якого ця особа досягла або за результатами вчинення правочину або за результатом укладення певного договору. В цьому випадку річ переходить від однієї особи до іншої, тим самим зберігається комплекс прав та обов’язків стосовно використання цієї речі, Причому обсяг прав та обов’язків, що передаються, залишається в тих же межах, що і в попереднього власника.

“Набуття права власності” має місце і тоді, коли об’єктом правовідносин власності виступають безхазяйні речі. Хоча в цьому випадку особа титульного власника і невідома, все ж набуття може відбуватися лише в обсязі, передбаченому титулом. Теоретико-методологічне обґрунтування цього процесу досить чітко виклав у своїх працях О. В. Лісаченко, зазначаючи, що безхазяйна річ, апріорі маючи власника, пов’язана із ним стійким зв’язком, який уособлюється в комплексі прав та обов’язків по розпорядженню річчю. Власне кажучи, це і формує титул. При переході безхазяйної речі від одного — титульного — власника до іншого, яким скоріше за все буде особа, яка її віднайшла, цей титул набувається новим власником [1].

Однак щодо скарбу як різновиду безхазяйних речей доцільним є застосування саме конструкції “виникнення права власності”. Це пов’язано з тим, що власник скарбу не тільки невідомий, а скоріше за все взагалі зник. Тому комплекс прав та обов’язків щодо використання та розпорядження скарбом невідомий, невідомі і можливі обтяження, які є невід’ємним елементом правового режиму речі, що є скарбом. Відповідно до Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) скарбом є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності. Якщо власник невідомий, то цілком зрозуміло, що модель поведінки особи, яка знайшла скарб, має бути подібною до моделі поведінки особи, яка віднайшла знахідку [2]. Тобто необхідно вчинити дії, спрямовані на пошук власника, або повідомити у відповідний орган про це. Однак, правова конструкція інституту скарбу не передбачає таких дій. Більше того, саме невідомість та відсутність власника є однією з ознак скарбу.

Речі, які входять до складу скарбу, мають певну історичну, культурну, археологічну та матеріальну цінність, а тому слід вжити низку заходів для їх збереження. Для цього ж необхідно легалізувати відносини з приводу скарбу, і тому постає нагальна потреба визначення власника таких речей. З огляду на це, право власності виникає заново, воно з’являється разом із необхідністю вчинення подальших дій щодо скарбу. Отже, ми приходимо до висновку, що найбільш вдалою та обґрунтованою є конструкція “виникнення права власності на скарб”.

За загальним правилом, встановленим у ЦК України, право власності на скарб виникає в особи, яка його знайшла. Якщо скарб був прихований у майні, що належить на праві власності іншій особі, особа, яка виявила його, та власник майна, у якому скарб був прихований, набувають у рівних частках право спільної часткової власності на нього. У разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна. У разі виявлення скарбу, що є пам’яткою історії та культури, право власності на нього набуває держава, хоча в цьому випадку законодавець передбачає певну винагороду в розмірі до двадцяти відсотків від його вартості.

Для розуміння сутності процесу виникнення права власності на скарб та механізмів його практичної реалізації слід проаналізувати суб’єктно-об’єктний склад правовідносин з приводу скарбу.

Розглядаючи правове положення суб’єктів правовідносин з приводу скарбів, слід сказати, що в цивілістиці аналітичним зауваженням піддаються, як правило,

лише дії особи, яка віднайшла скарб, тоді як природа дій власника цінностей з приводу їх заховання майже не досліджується. У зв'язку з цим, вкажемо на одну з досить суттєвих особливостей правового статусу цього суб'єкта. Так, у цивільному праві правочином визнаються дії, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Власник цінностей, приховуючи їх на певний термін, здійснює саме вольові дії, правовим результатом яких передбачається тимчасове припинення як мінімум правомочності його користування. Таким чином, реалізація правомочності розпорядження майном, яке перетворилося на скарб, містить, мабуть, ознаки одностороннього правочину, для здійснення якого, як відомо, необхідним і достатнім є вираження волі однієї сторони. Цивільне законодавство не встановлює вичерпний перелік способів заховання скарбу, згадуючи як один з можливих лише про укриття скарбу в землі. Проте речі можуть бути приховані не лише в землі, але і на її поверхні, не будучи в неї заритими: наприклад, у печерах, міжгір'ях скель, на дні озера або річки, вмуровані в стіну тощо. Також поряд із земельною ділянкою, будовою гроші або коштовні предмети можуть бути виявлені і в спорудах, а також в інших об'єктах нерухомості: у приміщеннях підприємства, на борту повітряного або морського судна. Відомі випадки виявлення скарбів при будівництві метрополітену, під підлогами старих квартир, у покинутих колодязях, підвалах, на горищах і так далі [3]. Однак, звертаючись до логіки законодавця, ми доходимо висновку, що все ж таки особа титульного власника захованих цінностей чи інших речей не має значення, тому, що на момент їх віднайдення історична епоха такої особи вже минула.

Таким чином, сучасне законодавство, а саме ст. 343 ЦК України, передбачає, що суб'єктами відносин власності з приводу скарбу можуть бути:

- особа, яка виявила скарб;
- власник майна, у якому скарб був прихований;
- органи міліції;
- органи місцевого самоврядування;
- відповідний державний орган, уповноважений вести облік, зберігати та вчиняти інші дії щодо розпорядження пам'яткою історії та культури.

Особа, яка виявила скарб, є ключовим учасником відносин, оскільки саме завдяки їй виникла можливість появи відносин власності щодо нового предмета матеріального світу. При цьому з логіки зазначеної норми слідує, що існують декілька різних типів такої особи, а саме:

- особа, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей з відома власника майна, де був захований скарб;
- особа, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без відома власника майна, де був захований скарб;
- особа, яка виявила скарб під час розкопок, пошуків, що проводилися відповідно до її трудових або договірних обов'язків.

Що стосується останнього випадку, то зазначені особи (наприклад, геологи, історики) не набувають права власності на скарб, а також позбавляються права на одержання винагороди. Винагорода осіб, які проводили зазначені роботи, визначається за згодою сторін або трудовим договором.

Заслужовує на увагу правовий режим осіб, які заволоділи скарбом без відома власника майна, де він був захований. У цьому випадку досить цікавими аспектами є момент виникнення права власності в особи, яка віднайшла скарб, та правовідносини, що виникають між нею та власником майна, де скарб знаходився. Важливе теоретичне і практичне значення тут має правильне визначення конкретного моменту виникнення в особи права власності на скарб, адже з цього моменту власник набуває право на захист набутої власності передбаченими законом способами. З цього моменту набувач має право здійснювати правомочності власника щодо володіння, користування та розпорядження набутим майном. Разом з тим подібні правомочності має особа, якій належить майно, де був захований скарб, причому

права останнього мають відомий примат над правами особи, яка незаконно віднайшла скарб. Саме тому така особа втрачає право власності на предмет матеріального світу, і він переходить до власності особи, в чийому майні був знайдений скарб. От тільки постає питання: чи продовжує такий предмет перебувати в правовому режимі скарбу, оскільки якщо його визначати як частину майна зазначеної особи, то тоді особа, яка вчинила певні дії стосовно нього, порушила не тільки цивільне, а й кримінальне законодавство, тому що в її діях вбачаються ознаки злочину проти власності. Вирішення цієї проблеми призведе до переосмислення відповідальності осіб за порушення законодавчо встановленого порядку відносин власності з приводу скарбу. Варто зауважити, що кримінальна відповідальність, на наш погляд, є необхідним елементом захисту пам'яток історії та культури, у яких можуть бути виявлені та незаконно привласнені скарби, а тому слід приділити увагу можливості внесення відповідних змін у вітчизняне кримінальне законодавство.

Органи міліції та органи місцевого самоврядування також є суб'єктами відносин з приводу скарбу, хоча можливість виникнення у них права власності на зазначену категорію речей законодавством чітко не визначена. Їхня роль у відносинах з приводу скарбу подібна до тієї, яку вони відіграють у відносинах з приводу знахідки: особа, яка віднайшла скарб, зобов'язана повідомити ці органи про подію. Щоправда, не зрозуміла їх подальша участь у процесі оцінки скарбів, їх зберіганні до передачі уповноваженому державному органу. Більш того, незрозуміло, які дії повинні вчиняти органи міліції та органи місцевого самоврядування після того, як особа повідомила про скарб.

Що стосується останнього суб'єкта відносин власності з приводу скарбу, то тут слід зауважити, що ЦК України 2003 року обмежив коло випадків, коли право власності на скарб набуває держава. За ЦК УРСР 1963 року скарб завжди надходив у власність держави. Відповідно до ЦК України держава набуває право власності на скарб лише тоді, коли предмети, що становлять скарб, є пам'яткою історії та культури. Відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини" державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. На сьогодні інституціонально систему спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини уособлюють Міністерство культури України, управління охорони об'єктів культурної спадщини обласних та районних державних адміністрацій, міські управління охорони об'єктів культурної спадщини тощо.

Проаналізувавши суб'єктний склад суспільних відносин з приводу скарбу, слід звернути увагу на низку суттєвих суперечностей щодо врегулювання порядку виникнення права власності на нього. Так, законодавець встановив, що право власності на скарб набуває особа, яка його виявила. На нашу думку, це є суттєвою позитивною рисою вітчизняного законодавства, адже за радянським законодавством право власності на скарб могла здобути лише держава. Вітчизняний законодавець в опрацьованих конструкціях інституту скарбу визначив, що у тих випадках, коли скарб був виявлений у майні, що належить на праві власності іншій особі (наприклад, таким майном може бути земельна ділянка, будівля тощо), право власності на скарб виникає у двох осіб: в особи, якій належить майно, де скарб був прихований, та в особи, яка виявила скарб. Між цими особами виникає право спільної часткової власності на скарб, причому їхні частки є рівними. У випадках виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна. У цьому аспекті незрозумілим є механізм набуття права власності на скарб особою, яка його знайшла, чи власником майна, де він був знайдений одноосібно, в разі відмови другої сторони від набуття права спільної власності на нього та відшкодування його вартості. З логіки закону зрозуміло, що така суперечка повинна вирішуватися виключно в судовому порядку, однак механізм оцінки скарбу та

врегулювання питань щодо відшкодування одним власником частки вартості іншому власнику залишається не визначеними [1].

Самостійного осмислення вимагають підстави набуття права власності на скарб публічно-правовими утвореннями (органами державної влади чи місцевого самоврядування). У порівнянні з радянським законодавством сучасний ЦК України істотно обмежив кількість таких підстав, і тепер означені суб'єкти можуть стати власниками скарбу лише у двох випадках: коли скарб має історичну цінність або коли земельна ділянка чи інший об'єкт нерухомості, де виявлений скарб, перебуває в державній або комунальній власності. В останньому випадку право власності, з одного боку, набуває особа, яка віднайшла скарб, а з іншого — відповідний орган державної влади або орган місцевого самоврядування. Істотний вплив на ці правовідносини чинить факт виявлення особою скарбу на земельній ділянці будь-якої форми власності без згоди власника ділянки, що автоматично тягне передачу скарбу власникові ділянки або майна, де він був знайдений. У нашій ситуації це означає, що виявлення скарбу на земельній ділянці, яка перебуває в державній або комунальній власності, у разі відсутності згоди відповідного органу влади тягне за собою відчуження скарбу в державну або комунальну власність незалежно від його вартості. Інакше кажучи, на практиці публічно-правові формування, незважаючи на зміну законодавчих пріоритетів, як і раніше, мають привілейоване становище щодо набуття права власності на скарб [4].

Слушним зауваженням щодо недосконалості наведеного вище механізму набуття права власності на скарб, в разі несанкціонованого його віднайдення є недосконалість та незавершеність процесу розмежування державної й комунальної власності на землю, а також незрозуміле становище приватної власності на землю.

Крім того, законодавчо неврегульоване питання про орган державної влади або місцевого самоврядування, покликаний давати згоду громадянинові на пошуки скарбу в межах відповідного об'єкта нерухомості. Тобто недосконалість механізму фактично полягає в такому: норма ст. 343 ЦК України визначає, що у разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб переходить останньому. При цьому неврегульоване ані питання визначення поняття “пошук цінностей”, ані спосіб отримання санкції особою, яка не є суб'єктом відносин, передбачених Законом України “Про охорону археологічної спадщини”. Крім того, незрозумілим є механізм виявлення та запобігання несанкціонованому пошуку скарбів у місцях, що не представляють археологічної спадщини та не мають спеціального правового режиму їх захисту від таких дій [2].

Безумовне одержавлення скарбу повинно відбуватися, коли речі, що становлять скарб, через їхнє особливе значення для історії, мистецтва, науки й культури, у встановленому законом порядку віднесені до пам'ятників історії або культури. У цьому випадку доводиться констатувати, що на сучасному етапі існує потреба в специфікації правового регулювання обороту рухомих культурних цінностей як особливих об'єктів цивільних прав. Зауважимо, що правовий режим пам'яток історії та культури встановлено Законом України “Про охорону культурної спадщини” [5], відповідно до якого пам'яткою визнається об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У разі виникнення спору щодо того, чи є скарб пам'яткою історії та культури, він підлягає розгляду в суді. При цьому ч. 4 ст. 343 ЦК України надає особі, яка виявила скарб, що є пам'яткою історії та культури, право одержати від держави винагороду в розмірі до 20 відсотків від вартості скарбу на момент його виявлення за умови, якщо вона негайно сповістила про це міліцію або орган місцевого самоврядування і передала скарб відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування. Однак, аналізуючи вказане вище, приходимо до висновку, що скарб, який щойно був виявлений, жодним чином не може бути занесений до

державного реєстру, тому що є нагальна необхідність подальшого теоретико-методологічного вдосконалення правового регулювання інституту скарбу.

Варто вказати на ще одну істотну законодавчу прогалину, здатну негативно відбитися на збереженні пам'ятників історії й культури. Зокрема ст. 343 ЦК України не містить жодних даних про те, від кого зазначені в законі особи вправі отримати компенсацію. Зрозуміло, що винагорода повинна виплачуватися фінансовим органом за рахунок засобів відповідного бюджету, однак питання про те, який саме це орган, залишається досі не вирішеним.

Окрему увагу слід приділити судовій практиці розгляду спорів, предметом яких є скарб. Її аналіз виявив, що певна усталена практика склалася лише стосовно розгляду судами спорів про передачу права власності на культурні пам'ятки відповідному державному органу з питань охорони культурної спадщини. Точніше кажучи, суди в таких справах приймають єдине можливе рішення — витребувати майно, яке особа набула на підставах, притаманних інституту безхазяйних речей, однак яке становить певну історичну та культурну цінність. Це може стосуватися і речей, які не належать до категорії “скарб”, зокрема речей, залишених власником, який не уявляв їх цінності та значення, а також знахідок. На нашу думку, постає нагальна необхідність провести узагальнення судової практики щодо вирішення питання набуття або припинення права власності на скарб задля розробки єдиної моделі поведінки суддів при розгляді зазначених справ з метою підвищення ефективності розпорядження безхазяйним майном та уникнення розгляду цих справ в апеляційній та касаційній інстанціях, а також недопущення обмеження приватної власності на віднайдені скарби у разі, якщо вони не мають історичної значимості та не становлять культурної спадщини.

Аналізуючи інститут скарбу у вітчизняному законодавстві, приходимо до висновку, що сутність його правового режиму не залишає сумнівів у тому, що стосовно цієї категорії безхазяйних речей слід говорити лише про рухомі коштовні речі. Якби закон допускав можливість перебування у складі скарбу нерухомості, то доцільніше було б застосовувати норми, що встановлюють порядок набуття права власності на безхазяйну нерухому річ. Так чи інакше предмети, що є елементами скарбів, повинні відповідати певним ознакам: вони мають всі властивості, притаманні грошам або коштовним предметам, були умисно захованні, об'єктивно неможливе встановлення їх титульного власника. Необхідно зауважити, що існуюча в законодавстві правова прив'язка скарбу до земельної ділянки дозволяє віднести предмети, які входять до його складу категорії об'єктів так званої “перехідної власності”. У цьому аспекті мається на увазі здатність таких речей разом із землею на різних підставах переходити від власника до власника. Разом з тим право власності на скарб, таким чином, може виникнути лише після його виявлення і набуття права власності.

За результатами аналізу механізму виникнення права власності на скарб за українським законодавством було встановлено, що цей різновид безхазяйної речі має досить потужний механізм захисту права власності на нього, причому неважливо, чи це державна власність, чи приватна.

На нашу думку, механізм виникнення права власності на скарб вимагає суттєвого вдосконалення, зокрема необхідно розглянути питання щодо можливості застосування до скарбу процедури набуття права власності, подібної до процедури, передбаченої для знахідки із відповідними вдосконаленнями — посиленням державного нагляду за привласненням речей, що уособлюють скарб, з метою запобігання переходу в приватну власність лише тих речей, що дійсно є культурною та археологічною цінністю і повинні стати невід'ємною частиною національного надбання українського народу.

Список використаних джерел

1. Лисаченко, А. В. Приобретение права собственности [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Лисаченко Алексей Владимирович. — Екатеринбург, 2002. — 195 л.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV [Текст] // ВВР. — 2003. — № 40. — Ст. 356.
3. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар [Текст] / за заг. ред. Є. О. Харитонові, О. І. Харитонові, Н. Ю. Голубевої. — К. : Правова єдність, 2007. — 1140 с.
4. Черепашин, Б. Б. Труды по гражданскому праву [Текст] / Б. Б. Черепашин. — М. : Статут, 2001. — 479 с. (Классика российской цивилистики)
5. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III [Текст] // ВВР. — 2000. — № 39. — Ст. 333.

Надійшла до редакції 01.06.2013

Щербатюк А. Е. Возникновение права собственности на клад в украинском законодательстве

Проанализирован порядок возникновения права собственности на клад по гражданскому законодательству Украины. Определен субъектный состав правоотношений по поводу клада. Проанализированы проблемы правового регулирования отношений собственности по поводу клада.

Ключевые слова: *бесхозная вещь, клад, право собственности, возникновения права собственности, культурное наследие.*

Shcherbatiuk, O. Ye. The Origin of Ownership on Treasure in the Ukrainian Legislation

The order of origin of ownership on treasure on the civil legislation of Ukraine was analysed. Subject composition of relationships concerning on ownership on treasure was determined. The problems of the legal adjusting of ownership on treasure were analysed.

Keywords: *abandoned property, treasure, ownership, origins of ownership, cultural heritage.*

